

Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából

MAKKAJ LÁSZLÓ

AZ ABSZOLUTIZMUS PROBLEMATIKÁJA

Az abszolutizmus a feudalizmus politikai rendszerének legkifejlettebb formája s egyben belső ellentéteinek végső kiéleződési szakasza. Mint *a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakának tipikus államformája*, mindig is a történészek érdeklődésének előterében állott, s újabban a marxista és a burzsoá történetírás vitájának egyik központi kérdésévé vált.

A római és a stockholmi történészkongresszusokon a nyugati burzsoá történészek kísérletet tettek, hogy meghatározzák az abszolutizmus mibenlétét és keletkezésének okait. Lényegét magában az abszolutista kormányzati rendszerben, a bürokratikus államapparátusban látják, s ennek különböző típusai szerint periodizálják fejlődését. Keletkezését pedig abból a „feszültségi atmoszférából” vezetik le, melyet a XIV—XV.

⁶⁵ Kovachich : i. m. 35. l.

század nagy háborúi teremtettek. Ez tette szerintük parancsoló szükségletté a központi hatalom erősítésének és centralizálásának egyre következetesebb, az abszolutizmusban betetőződő keresztülvitelét. A gazdasági-társadalmi tényezőkre, köztük elsősorban a polgárság szerepére utalnak ugyan a burzsoá történészek, de nem mint az abszolutizmus kialakulásának lényegi, hanem mint járulékos elemeire, melyek elősegítették a feudális államok hatalmi konfliktusai által kiváltott abszolutisztikus törekvések kibontakozását.

A marxista történetírás ezzel szemben az abszolút monarchiában a feudalizmus késői szakaszának jellegzetes politikai felépítményét látja. Marx és Engels elsősorban a feudális birtokososztály és a feltörekvő tőkés polgárság küzdelmének összefüggésében vizsgálták a problémát, s ezért az abszolút monarchiát két átmenetileg egyenlő társadalmi erő közötti egyensúly, kompromisszum politikai formájának tekintették, rámutatva azonban az abszolutista állam önállóságának, osztályfelettségének látszólagos voltára és időlegességére. A szovjet történetírás az abszolutizmus feudális jellegét hangsúlyozza, s kelekezését a növekvő erejű antifeudális osztályharc elleni védekezés szükségéből vezeti le. A magyar marxista történetírás a centralizáció és abszolutizmus pozitív vonását, a polgári nemzetállamot előkészítő szerepét — mint történelmi fejlődésünkben többé-kevésbé kimaradt, legfeljebb részlegesen megvalósult tendenciákban jelentkező tényezőt — helyezte előtérbe.

Bár az abszolutizmus különböző vonásainak kiemelése a marxista történetírásban sohasem takarta el a lényegét, az abszolút monarchia alapvetően feudális jellegét és történelmi szerepének ellentmondásosságát, mégsem fölösleges a marxista koncepció egysége és egyúttal sokoldalú újrafogalmazása, egyrészt azért, mert a kutatások előrehaladása során felmerült újabb tényeket be kell illeszteni a törvényszerű összefüggésekbe, másrészt azért, mert csak így lehet útját állani az egyes, önmagukban helyesen megállapított vonások önállósulásából fakadó vulgarizálásnak, torzításnak. Ezt az újrafogalmazást meg kell előznie egy széleskörű vitának, s ehhez akarjuk most az első lépést megtenni. A római és a stockholmi kongresszus előadásaival, vitáival kapcsolatban a magyar történész-sajtóban jelentek már meg észrevételek, a centralizáció és abszolutizmus elvi problémái újabban is felmerültek történelmi irodalmunkban. Vitaindításul ezekhez a gondolatokhoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni, nem azzal az igénnyel, hogy hiánytalanul kijelöljem megbeszélésünk problematikáját, hanem hogy felhívjam a figyelmet néhány fontosnak látszó szempontra.

Az abszolutizmust olyan feudális államformának szokták jellemezni, melyben az uralkodó a hatalmat egy közvetlenül tőle függő, s az egész országot behálózó bürokratikus hivatali apparátus által, a feudális uralkodó osztály közvetlen beleszólása nélkül, de annak érdekében, a polgárságra támaszkodva, de azt elnyomva és kiszípolyozva gyakorolja. Ebben a meghatározásban benne foglaltatik az a kettős ellentmondás, mely a polgári történészeket az abszolutizmus feudális jellegének felismerésében, a marxista történészeket pedig az abszolutizmus történelmi szerepének helyes értékelésében nem egyszer félrevezeti, az ti., hogy az abszolút hatalomra törő uralkodó a maga harcaát a feudalizmus megszűnéséért felelősnek tartja, az abszolutizmus ellen vívja, viszont szövöttek az anti-feudális polgársággal. A történelmi fejlődés folyamán ez a kettős ellentmondás úgy oldódik fel, hogy ellentétébe csap át: a feudális és antifeudális erők polarizálódnak a polgárságnak a feudális abszolutizmussal együtt a feudalizmust megdöntő forradalmában. Az abszolutizmus fennállási szakaszában azonban ezek az ellentmondások nem oldódnak fel, s éppen feszültségük teszi lehetővé az abszolút monarchia létrejöttét.

Mindkét ellentmondás csírájában jóval régebb keletű az abszolút monarchiánál. A centralizáció és a feudális széttagolódás küzdelme egyidős magával a feudalizmussal, s mióta létezik városi polgárság, az mindig természetes szövetségese volt az uralkodónak ebben a küzdelemben. Az abszolút monarchiát mégis megkülönböztetjük a feudális állam korábbi (korai, széttagolt és rendi-centralizált) formáitól. E megkülönböztetés egyik (a polgári történészeknél legfőbb) ismérve a központositott, bürokratikus államapparátus, mely azonban — mint felépítményi jelenség — mélyebbenfekvő gazdasági-társadalmi tényezőknek a következménye. A marxista történetírás az egyszerű árutermelésnek a tőkés árutermelésbe való átmenetét tekinti annak a gazdasági-társadalmi alapnak, melyen az abszolút monarchia kialakulhat, sőt szükségszerűen kialakul. A klasszikus európai fejlődésben a kettő kronológiailag valóban egybeesik. Az alap és a felépítmény közti tényleges kapcsolatot a polgárság szerepében szokás megjelölni: a tőkés gazdálkodás útjára lépő polgárság osztályharcával kikényszeríti, az uralkodó által igénybevevett pénzével pedig lehetővé teszi a feudális államhatalom legmagasabb fokú koncentrációját. Az abszolút monarchia centralizációs politikájával felszámolja a feudális széttagoltságot, merkantilista politikájával pedig segíti a tőkés polgárságot a külföldi konkurrenca elleni védekezésben, vagy éppen a határokon túli expanziójában.

s ezzel hozzájárul az egységes nemzeti piac és a tőkés gyarmatosítás fejlődéséhez. Ugyanakkor — egyideig sikerrel — megkísérli a polgárság erőforrásait a felbomló feudális rend megszilárdítására felhasználni, ez a feudális létéből fakadó, alapvető törekvése azonban végül is hajótörést szenved azzal a másodlagos, kényszerű tevékenységével szemben, mellyel felnöveli ellenségét és sírásóját, a tőkés polgárságot.

Az abszolutizmus tehát belső lényege szerint a feudális államban a központi hatalom és a széttagolódás erői közt folyó küzdelemnek egyik, mégpedig végső fejleménye. Mint tendencia, kezdettől fogva benne lappang a feudális fejlődésben, kibontakozása és átmeneti győzelme azonban a feudális uralkodó osztály hatalmi harcain kívülálló, de ugyancsak a feudalizmusból kinövő erővel, a kapitalizmus felé mutató polgári fejlődéssel való — mint láttuk, nagyon is ellentmondásos — összekapcsolódásának tulajdonítható. Ha felvetjük azt a kérdést, hogy törvényszerű-e a feudális államnak abszolút monarchiává fejlődése, ezzel felvetettük a feudalizmusból a kapitalizmusha való átfejlődés törvényszerűségének a kérdését is, s csak azzal együtt lehet rá megfelelni. Az abszolutizmus létrejöttének, történeti szerepének és bukásának fent vázolt klasszikus útja egyedül az angol és francia történelemben, abban is igen eltérő sajátságokkal, figyelhető meg, de nincs egyetlen európai feudális ország sem (hacsak nem került az európai feudalizmusból eltérő társadalmi-politikai fejlődésű államok fennhatása alá, mint a balkáni országok), melynek történetében hasonló tendenciák ne hatottak volna. Ez arra hatalmaz fel, hogy az abszolút monarchiát, mint az azt feltételező kapitalista fejlődést is az európai feudalizmus törvényszerű fejlődési sajátosságának tekintsük, további kutatás számára tartva fenn annak eldöntését, hogy ezeknek megfelelő tendenciák mutatkoztak-e, s ha igen, hogyan, az Európán kívül élő népek autochton fejlődésében.

Bármennyire is azonosnak látjuk azonban az európai feudalizmus fejlődését, nem hunyhatunk szemet az abszolutista tendenciáknak az egyes európai országokban való jelentkezése közötti különbségek fölött. Ezeknek okait — véleményem szerint — az abszolutizmus társadalmi bázisával szolgáló társadalmi osztályok és rétegek fejlődésének különböző ütemében kell keresnünk. Vegyük először szemügyre a polgárságot. Az abszolutizmus társadalmi bázisa csak az a polgárság lehet, mely már kivált, vagy legalább kiválófélben van a rendi ellenállás érdekközösségéből. A középkori városgazdaság része a feudális rendnek, feudális privilégiumok védelmezik. A középkori városi önkormányzat és a polgárság rendi állása ezeknek a privilégiumoknak a biztosítékai, egyúttal azonban a centralizáció akadályai. A centralizáló uralkodó ezért szükségszerűen szembefordul a városi önkormányzattal is, mint a rendi ellenállás egyik formájával. A rendi ellenállás veresége tehát a polgárságnak is veresége, mint rontnek. Végeredményében azonban ez a vereség a feltétele annak, hogy a polgárság kibontakozzék a feudalizmusból. A középkori városgazdaság nemcsak védelmezője, hanem korlátja is volt a polgári gazdasági tevékenységnek: az ipar és a kereskedelem eheos, monopóliumos költöttségei gátolták a tőke szabad mozgását. De ha a rendi ellenállás összeroppanása olyan stádiumban találja a városi fejlődést, mikor a tőkés gazdálkodás még nem bontakozott ki, a középkori városi autonómiával együtt az éretlen kapitalista csirák is elpusztulnak, mint az a spanyol abszolutizmus pyrrhusi győzelme esetében történt. Ugyanúgy befulladás azonban a kapitalista fejlődés, ha a polgárság úgy tör ki a középkori városgazdaság gubójából, hogy nem védelmezi erős központi hatalom. Ez volt a sorsa a német városoknak.

A tőkés polgárság természetesen nem egyedüli társadalmi bázisa az abszolutizmusnak, hiszen akkor az abszolút monarchia valóban az a polgári állam lenne, amelynek a fejlődés ellentmondásossága által félrevezetett polgári történészek vélik. Az abszolutizmus létre sem jöhet anélkül, hogy a feudális uralkodó osztály egy része kikapcsolódjék a rendi ellenállásból és érdekeit a megerősödő központi hatalomhoz esatolja. Az állami főhivatalokban és a hadseregben vagy reprezentatív színekurákban elhelyezkedő „udvari” főnemesség az abszolutista rendszer legfőbb haszonélvezője, mert nemcsak mint földesúr, hanem mint az állami jövedelmek egy részének elsajátítója is kizsákmányolhatja a parasztságot, s részt vesz a polgári gazdasági tevékenység hasznának lefölözésében is. Ezért hozzájárul ahhoz, hogy a polgárság is elfoglalja a maga, mindenesetre alárendelt helyét az állami hivatalszervezetben, s hogy az állam merkantilista gazdaságpolitikája a polgári tőkefelhalmozást szolgálja.

Ebben — és csak ebben — az értelemben beszélhetünk az abszolutizmusról, mint a nemesség és a polgárság kompromisszumáról, egy olyan korszakban, mikor a nemesség már, a polgárság még nem eléggé erős az egyeduralomra. Ez a kompromisszum azonban időleges fegyverszünet a feudális és antif feudális társadalmi erők harcában. További alakulása attól függ, hogy a kapitalizmus mennyire tud behatolni a falu társadalmába, átalakítva a feudális termelési viszonyokat kapitalista termelési viszonyokká.

Ahol ez megtörténik, ott a nemesség és a polgárság kompromisszuma fokozatosan felbomlik, s vagy kicsúszik a föld a feudális földesúr alól, mint Franciaországban, vagy ő maga válik kapitalista vállalkozóvá, mint Angliában, ami az abszolutizmusnak, a kompromisszum politikai burkának felszámolására és a polgári állam kialakulására vezet. Ha azonban a feudális uralkodó osztálynak sikerül a feudális kizsákmányolást fenntartania, a polgárságot is tartós gyámsága alá tudja szorítani, hosszú időre állandósítva az abszolutista kompromisszumot, mint ez a kelet-európai országokban történt.

MOLNÁR ERIK

AZ EURÓPAI ABSZOLUTIZMUSRÓL

Az abszolutizmus vizsgálatát tanulságos a szovjet történettudomány történetével, annak a fejlődésnek áttekintésével kezdeni, amelynek eredményeképpen a szovjet történetírás, a *dogmatizmus elleni küzdelemben*, megalkotta az orosz abszolutizmus alapjainak helyes elméleti képét. Az abszolutizmus kérdését a szovjet történészek a háború utáni időben először 1946-ban vitatták meg. Azóta a kérdés többször felmerült, így például 1949–51-ben, az orosz történet periodizációs vitája alkalmából. A kérdés feltevését a szovjet történetírásban az jellemzi, hogy az abszolutizmust mint a centralizált állam kialakulásának tetőpontját fogják fel. A vizsgálat tulajdonképpeni tárgya a centralizációs folyamat, amelyet nemegyszer lényegében befejezettnek tekintenek az orosz földek egyesítésével, mielőtt még az abszolutizmus létrejött volna. Az utóbbi álláspontot képviseli például Cserepnynin „az orosz centralizált állam kialakulása a XIV.—XV. században” című munkájában, amely 1960-ban jelent meg. A kérdés ilyen szemlélete az orosz történetből következik, amelyben az egységes, s ebben az értelemben centralizált államhatalom kialakulását megelőzte a szélsőséges politikai decentralizáció, a részfejedelemségek korszaka. Az orosz történetben a centralizáció, a decentralizáció korszakából kiindulva, halad előre, folyton erősödve, a központi államhatalomnak, majd a rendi-képviselői monarchia bizonyos formájának kialakítása útján egészen az abszolutizmusig. A fejlődésnek más típusa ez, mint amilyennel pl. a magyar történetben találkozunk. A magyar történet megfelelő évszázadaiban nem követi a decentralizáció korszakát a folyton erősödő centralizáció korszaka. A XI—XIV. században az erőviszonyok hol a centralizáció, hol a decentralizáció irányában tolódtak el. Ugyanezt az ingadozást látjuk a XV. században és a XVI. század első évtizedeiben, a rendi-képviselői monarchia korszakában is, amelyben az államhatalom egészben véve nem volt erősebb a korábbi feudális királyság államhatalmánál. Azt egyébként, hogy a rendi-képviselői monarchia nem jelent szükségképpen erősebb, centralizáltabb hatalmat a korábbi feudális királyságnál, a lengyel példa eléggé megmutatja.

Amikor a háború után a szovjet történettudományban a centralizáció kérdése felmerült, a dogmatizmus virágjában volt. A szovjet nézetek fejlődését a dogmatizmus láncainak fokozatos lerázása kísérte. Nem könnyű küzdelem volt ez, s csak a legutóbbi időben vezetett oda, hogy a szovjet történettudománynak az orosz centralizációra és abszolutizmusra vonatkozó nézetei az utolsó dogmatikus maradványoktól is megtisztuljanak.

Miféle dogmatizmusról van itten szó? Ez a dogmatizmus abban állott, hogy kezdetben az orosz centralizációt és abszolutizmust nem az orosz történet konkrét összefüggéseiből vezették le, hanem Marx és Engels más történeti tények elemzése alapján felállított tételeiből magyarázták, amelyeket dogmatikusan alkalmaztak az orosz történetre. Azt, amit Marx és Engels csak vezérfonalknak zánt a történet további tanulmányozásához, általános és végérvényes igazságnak tekintették. Marx és Engels, az angol-francia történetet tartva szem előtt, kifejtette, hogy a centralizált királyi hatalom az áruterelő polgársággal szövetkezve, az árutereléssel és a polgársággal együtt emelkedett fel, s hogy maga az abszolút monarchia a burzsoázia és a feudálisok egyensúlyi helyzetén alapul, amelyek közül az első még nem elég erős, a második pedig már nem elég erős ahhoz, hogy a hatalmat közvetlenül gyakorolja. Ennek a gondolatmenetnek megfelelően dolgozta ki Baziljevics 1946-ban a szovjet történettudomány álláspontját az orosz centralizáció kérdésében. Baziljevics álláspontja nem volt mentes az ellentmondásoktól, ellenvetésekbe is ütközött, felfogását azonban a szovjet történettudomány akkor általánosságban elfogadta. Eszerint a polgári áruterelés fejlődése Oroszországban a XV. század második felében indult volna meg, s az orosz földek egyesítésének alakjában már a század vége felé létrehozta a politikai centralizációt. Az áruterelés továbbfejlődése azután a XVII. században, a kereskedő burzsoázia irányítása

alatt, az egységes összorosz piac kialakulásához vezetett, amely az abszolútizmus gazdasági alapját alkotta. Az így létrejött abszolútizmus Baziljevics szerint szociális szempontból elsősorban a nemességre támaszkodott, s a nemességgel szemben a kereskedő burzsoázia a társadalomban alárendelt szerepet játszott.

Baziljevics úgy látta, hogy egymagában a polgári árutermelés fejlődésének kezdeti szakaszából, amikor a társadalom uralkodó vonása még a gazdasági szétforgácsoltság, nem lehet a politikai centralizációt levezetni. Ezért Sztálinra hivatkozott, aki, mint ismeretes, kifejtette, hogy az orosz politikai centralizációt sietette a mongolok elleni védekezés érdeke. A valóság azonban az, hogy a centralizáció, ha ezen az orosz földek politikai egyesítését értjük, nem a mongol veszély leküzdése végett jött létre, hanem a mongol veszély tényleges leküzdése után, az Aranyhorda előrehaladott bomlásának idejében valósult meg. A történeti tényeket itt Sztálin tételének dogmatikus alkalmazása helyettesítette. Hasonló volt a helyzet az összorosz piac kialakulásának a kérdésében. A történeti tények azt mutatják, hogy a XVII. században az összorosz piac kialakulása éppen csak megkezdődött. Itt a történeti tények vizsgálatát Lenin egyik félromagyarázott tételének dogmatikus hungoztatása helyettesítette. Lenin azt írta, hogy csak az orosz történet új korszakát, hozzávetőleg a XVII. századdal kezdve, jellemzi az összorosz piac kialakulása. Ezt Baziljevics úgy értelmezte, hogy Lenin szerint az összorosz piac már a XVII. században kialakult, és ezzel a kérdést eldöntöttnek vette.

Az orosz centralizációnak és abszolútizmusnak ez a dogmatikus elmélete az előbbi formában nem sokáig tartotta magát. Már maga Baziljevics is utalt arra, hogy a centralizáció legfontosabb szociális indítékát abban kell keresni, hogy a nemességnek a parasztsággal vívott osztályharcában erős központi hatalomra volt szüksége. A periodizációs vitában azután Juskov és mások már egyenesen a falusi osztályharc kiéleződéséből, az ezzel kapcsolatos történeti tényekből vezették le a centralizációt. A továbbiakban ez a nézet mindinkább felülkerekedett, úgy azonban, hogy emellett egy vagy más formában a dogmatikus képzetek is továbbéltek. Az árutermelés és a moszkvai nagyfejedelmeknek a városokkal kötött szövetsége még Cserepnyn 1960-ban megjelent munkájában is mint a XV—XVI. században végbement centralizáció másodlagos feltételei szerepelnek.

Csak Szaharovnak a Vaproszi Isztorii 1961. évi 9. számában közölt és szerkesztői megjegyzés nélkül közzétett cikke öntött tiszta vizet a pohárba. Ez a cikk, a történeti tényeknek és a szovjet történettudományban e korra uralkodóvá vált felfogásnak megfelelően, megállapította, hogy Oroszországban a XIV—XV. században, a mongol invázió után a fejlődést visszanyomó hatásaként, a természeti gazdálkodás uralkodott; hogy a polgári árutermelés fejlődése, amely a XV. század utolsó éveiben vette kezdetét, a XVII. században nem vezetett még az egységes összorosz piac kialakulására; hogy a moszkvai nagyfejedelmek nem szövetkeztek a városokkal, hanem alávetették ezeket; s hogy a XVI—XVII. században létrejött, abszolútizmusba torkolló centralizációnál a polgári árutermelés nem játszott szerepet. Ez a centralizáció azért jött létre — a konkluziót itt saját szavaimmal fogalmazom meg —, mert a XIV—XV. században erőteljesen fejlődtek a parasztság termelőeri, és a XVI. századtól kezdve a mezőgazdasági árutermelés is fellendült. A nemesség magához ragadta a terméktöbbséget és az árutöbbséget. Hogy ezt megtehesse, a parasztságot rögöz köthette és robotra fogta. S hogy a parasztság ellenállását megtörje, kiépítette a centralizált, majd abszolút államhatalmat.

A francia, a spanyol és az orosz abszolútizmussal kapcsolatban lényegében hasonló álláspontot fejtettek ki Kőpeczi Béla, Wittman Tibor és Niederhauser Emil referátumai is, habár, az egyes országok eltérő viszonyainak megfelelően s itt-ott más-más szempontokat emelve ki, többé-kevésbé módosított formában. Kőpeczi Béla és Niederhauser Emil a francia és az orosz abszolút monarchiát a parasztság osztályharcának kiélesedésére vezeti vissza — s emellett utal a városi plebejus elemek részvételére az osztályharcban. Wittman Tibor pedig rámutat arra, hogy a spanyol abszolútizmus kialakulása összefüggött a mezőgazdasági árutermelés fejlődésével s ezzel kapcsolatban a parasztság — s emellett a városok — osztályharcának megtörésével, s hogy a spanyol abszolútizmus kiszolgáltatta a parasztságot és a városokat a feudálisoknak.

A szovjet tudomány által meghaladott dogmatikus nézetet — azt a felfogást, hogy az abszolút monarchia gazdasági-társadalmi alapja az árutermelés polgári fejlődése, illetve az egyszerű árutermelésnek a tőkés árutermelésbe való átmenete — a referensek közül csak Makkai László képviselte, abban a korlátozott formában, hogy az abszolútizmus klasszikus útja egyedül az angol és a francia történetben figyelhető meg, de mint tendencia a többi európai feudális országban is örvényesült. Makkai László álláspontját ezenkívül még az jellemzi, hogy a feudális abszolútizmus kialakulásában semmiféle szerepet sem tulajdonít a feudálisok és a parasztság osztályellentétének, amely pedig a feudalizmus alapvető ellentéte.

Makkai László nem áll egyedül mai történeti irodalmunkban dogmatikus nézeteivel. Elekes Lajos „Az európai feudális államok központosításának némely kérdéséről” című tanulmányában, amely a Történelmi Szemle 1959. évi 3—4. számában jelent meg, ugyancsak a dogmatikus álláspontot képviseli. Elekes Lajos is abból a dogmából indul ki, hogy fejlett polgárság vagy annak szerepét betöltő más társadalmi erő nélkül az abszolútizmus nem vezethető le. Ennek mefelelően a magyar fejlődést illetően felteszi a kérdést: milyen erők pótolhatták volna a magyar nemzeti abszolútizmus esetében a hiányzó fejlett polgárság szerepét? Maga a kérdésfeltevés hamis, mert semmiféle történeti elemzés nem bizonyította be, hogy az abszolútizmus feltételezi legalább is a burzsoázia szerepének valamiféle pótlékát. A kérdés nem válik realisabbá azzal, hogy Elekes Lajos nem egy létezett, hanem egy nem létezett abszolútizmus társadalmi alapjait kutatja. Válasza pedig irreális, mert az *elnyomó* magyar feudális abszolútizmus lehetséges társadalmi bázisát, ha feltevészerűen is, többek között a parasztság felső határán elhelyezkedő rétegekben, tehát az *elnyomott* parasztságban keresi.

Tegyük most fel a kérdést: dogmatikus volt-e Marx és Engels, amikor az abszolútizmus társadalmi alapját elemezte? Másszóval, érvényesnek tartották-e, ha csak tendenciaszerűen is, az angol és a francia abszolútizmus elemzéséből levont következtetéseiket a többi európai feudális országra vonatkozóan is? Marx és Engels természetesen nem gondolkoztak dogmatikusan. Ahelyett, hogy a burzsoázia *erejére* támaszkodó abszolút monarchia esetét általánosították volna, elemezték az abszolútizmusnak azt a fajtáját is, amely erejét a burzsoázia *gyengeségéből* meríti. Erre elég itt egy példát felhozni, Marxnak „A moralizáló kritika és a kritizáló morál” című munkáját, amelyben többek között a német fejedelmi abszolútizmussal foglalkozik.

Marx itt abból indul ki, hogy a német fejedelmi abszolútizmus egész történetét „a német polgári osztály elnyomorodott fejlődése magyarázza”. A XVI. századtól kezdve a német ipar és kereskedelem lehangyolott, mi több, a meggyengült polgárság függő helyzetbe került a fejedelmekkel szemben. Ahelyett, hogy pénzügyi szempontból a fejedelmek függöttek volna a polgárságtól, a fejedelmek, kik pénzügyi erejüket külföldi segélyeknek köszönhették, anyagilag alávették maguknak az elcsenevezedett polgárságot. A feudális nemességet viszont erősítette a polgársággal szemben a mezőgazdasági árukivitel. Ezen a társadalmi alapon emelkedett fel a német fejedelmi abszolútizmus, amely eszerint nem a nemesség és a polgárság egyensúlyi helyzetén nyugodott, hanem egyedül a feudális nemességre támaszkodott, és enélfogva egyedül a feudális nemesség osztályérdekeit jelezte ki. Wittman Tibor referátumából kiderül, hogy Marx szerint a spanyol abszolútizmus alapvonásai is hasonlóak voltak, bár az utóbbi más történeti körülmények között fejlődött és, a nyomorúságos német fejedelemségekkel szemben, világhatalommá növekedett.

Marx tehát az európai abszolútizmusnak legalább kétféle típusát különböztette meg: az angol-francia típust, amely a feudálisok és a burzsoázia egyensúlyi helyzetén alapul, és a német-spanyol típust, amelyet a feudálisok túlereje jellemez a fejletlen, fejlődésben megállított vagy visszahagyott polgársággal szemben. Az elmondottakból következik, hogy — legalább idiglenesen — az orosz abszolútizmust is az utóbbi típus alá lehet vonni.

De vajon megállhatunk-e a feudális abszolútizmus e kétfajta típusánál, mint az elemzés végső eredményénél? Beérhetjük-e azzal, hogy a feudális abszolútizmus keletkezését és lényegét a feudális nemesség és az árutermlő polgárság fejlődéstörténetéből és a két osztály egymáshoz való viszonyából vezessük le, és közben a feudális társadalom alapvető ellentétét, a nemesség és a parasztság ellentétét mellőzzük? Ezzel nyilvánvalóan nem érhetjük be. Nyilvánvalóan fel kell tenni a kérdést, hogy vajon a kétféle fejlődés menetét és a kétféle típust nem lehet-e egyetlen alapfolyamatra visszavezetni, amely a feudális társadalom alapvető ellentétével függ össze, s amelynek a kétféle fejlődés menetét és a kétféle típus csak felületi változatai.

Erre a kérdésre a választ a referátumok tulajdonképpen magyarázták már meg is adták. A válasz, ha a marxizmus szellemében szabatosabban fogalmazzuk meg, így hangzik: a francia, a spanyol és az orosz abszolútizmus a felületi folyamatok eltérő változatai mellett is egyformán azért jött létre, mert a feudális uralkodó osztálynak — a termelőerők és az árutermlés fejlődésének meghatározott fokán, amely az egyik esetben alacsonyabb, a másik esetben magasabb volt — az államhatalom erőteljes centralizálására volt szüksége ahhoz, hogy a kizsákmányolt parasztságot fékentarthassa. Ehhez hozzá lehet még fűzni — amire Engels többször utal —, hogy az abszolútizmus kialakulását adott esetben meggyorsíthatják a külső ellenséggel folytatott harc szükségletei.

Az angol abszolútizmus tekintetében Makkai László ugyan más választ adott, s a német abszolútizmus kérdésében való állásfoglaláshoz Péter Katalin referátuma nem

nyújt elegendő alapot. De Angliát illetően elég itt a Marx „Töké”-jéből jólismert tényekre hivatkozni. Angliában a parasztság erőszakos és tömeges kisajátítása a XVI. században, tehát a feudális abszolútizmus idejében indult meg, s ennek a döntő jelentőségű folyamatnak előrehaladását — az ellentétes törvényhozási intézkedések mellett is — ténylegesen az abszolút államhatalom biztosította. Az abszolút államhatalomra tehát ebben az esetben is alapvetően a nemességnek — az új nemességnek — volt szüksége, hogy annak fedezete alatt végrehajtsa a paraszttömegek erőszakos kisajátítását. Az pedig tudott dolog, hogy Kelet-Németországban a feudálisok a fejedelmi abszolútizmustól védve rakták a második jobbhágyság igáját a parasztság nyakába. Ismeretes az alku, amit itt kötöttek. A feudálisok elismerték a fejedelmi abszolútizmust, s ennek ellenében a fejedelmek kiszolgáltatták a parasztságot a feudálisoknak.

PACH ZSIGMOND PÁL

AZ ABSZOLUTIZMUS VITÁS KÉRDÉSEIHEZ

Molnár Erik áttekintette az abszolútizmus problémáival kapcsolatos nézetek alakulását a szovjet történettudományban, én most előljáróban szólni kívánok azokról a vitákról, amelyek körünkben, magyar történészek körében folytak e témáról a korábbiakban, — még ha e régebbi vitáink elméleti színvonal és szakmai alátámasztás tekintetében el is maradtak mind a szovjet történettudományban folyt diskusszióktól, mind e mai megbeszélésünktől.

Korábbi idevágó vitáink az egyetemi magyar történeti tankönyvsorozatnak több mint egy évtizeddel ezelőtt megindított munkálataival függtek össze; egyben számos ösztönzést nyertek a szovjet periodizációs vitától, amelyről Molnár Erik is megemlékezett. A magyar történelem periodizációjának vázlata, a tankönyvkötetek tézisei, majd első kéziratai (kivált az 1526-tól 1790-ig terjedő korszakot tárgyaló tankönyv 1954-ben széleskörű megvitatásra került kézírata) — ezek voltak a főbb írásbeli anyagok, amelyeknek megtárgyalása annak idején alkalmat adott az abszolútizmus egyes kérdéseinek felvetésére.

Milyen főbb problémák merültek fel akkoriban a tárgykörre vonatkozóan?

1. Először is a *rendi képviseleti monarchia* (rendi állam), a *központosított monarchia*, az *abszolút monarchia* fogalmának tartalma, egymáshoz való viszonyuk, helyük a feudális állam centralizációjának történelmi folyamatában. Felmerült tehát egyfelől a rendiség és centralizáció viszonyának problémája, másfelől a centralizáció és abszolútizmus viszonyának kérdése.

Azóta beható tanulmányok jelentek meg mindkét vonatkozásban. Ami az elsőt illeti, hadd említsem most csak Mályusz Elemérnek A rendi állam Hunyadi korában c. munkáját és Elekes Lajosnak Rendiség és központosítás a feudális államokban c. értekezését, mely utóbbinak rövidített szövege éppen a közelmúltban került előadásra és talált elismerő fogadtatásra a lengyel-magyar történészkonferencián. (Csak sajnálhatjuk, hogy Elekes Lajos kézírata ezideig még nem került kiadásra, s így nem válhatott a mai vitaülés anyagának fontos részévé.) — A tárgykör másik vonatkozásában csupán Wittman Tibornak és Makkai Lászlónak a Habsburg-abszolútizmus kialakulásáról szóló tanulmányaira utalok, mellőzve most azokat a munkálatokat, amelyek a Habsburg-abszolútizmus XVIII. századi fejlődését illetően láttak időközben napvilágot.

Mármost: Elekes Lajos kézírata ugyan a XVI. századra is ad bizonyos kitekintést, Wittman Tibor és Makkai László tanulmányai pedig valamelyest visszapillantanak az előzményekre is, — mégis a XV—XVIII. századi, vagy legalább a XV—XVII. századi folyamat együttes áttekintése (természetesen: valamelyest részletező együttes áttekintése) ezidőszertig még hiányzik. Ha az említett műveknek témaállításukból folyóan ez nem is lehetett feladata, ilyen, több századot átfogó egységes áttekintés, mint számos más kérdésben, a centralizáció problémakörében is nagyon gyümölcsözőnek ígérkezik. Magam például az agrárfejlődés tanulmányozása kapcsán tapasztaltam, milyen haszonnal jár a XV—XVII. századi folyamat *együttes* szemügyrevétele; s ezt most nemcsak per analogiam említem, hanem tartalmi szempontból is: hiszen az alapon, nem utolsósorban az agrárviszonyok területén jelentkező folyamatok természetesen alapvetően befolyásolták a politikai felépítmény fejlődését, a centralizációnak, az abszolútizmus kialakulásának történeti folyamatát (amely összefüggésre a későbbiek során szeretnék is még kitérni).

Ami a mai vitaülés alappreferátumait illeti, egyikük-másikuk mutat is ilyen törekvéseket: a többszázados folyamat egységes végigtekintésére irányuló szándékot, —

azonban, úgy vélem, nem eléggé határozottan. Természetesen nem a rendi monarchia, centralizáció, abszolútizmus definícióit hiányolom, de hasznosnak tartanám a lehető szabatos, következetes marxista fogalomkezelést e fontos történeti kategóriákkal kapcsolatban.

Legyen szabad tehát rögtön bevezetőben annak a véleményemnek kifejezést adnom: feladata történettudományunknak a centralizáció XV—XVIII. (vagy legalábbis XV—XVII.) századi folyamatának *egységes* áttekintése, ennek során rendiség és centralizáció viszonyának, centralizáció és abszolútizmus viszonyának történetileg és logikailag szabatos megvilágítása — eléggé részletező, de ugyanakkor a fővonalakait sehol el nem ejtő, egységes szempontú tanulmányban.

2. Korábbi idevágó vitáink másik főproblémája az *abszolútizmus alapító jellege, osztálytartalma* kérdése körül kristályosodott ki.

Az egyetemi magyar történeti tankönyv téziseinek és részben első sokszorosított kéziratának ama része, amely a XVIII. század második felével foglalkozott (Wellmann Imre munkája) az abszolútizmust mint a feudalizmus *bomlását* előmozdító felépítményt jellemezte: felfogásában az abszolútizmus mint a feudalizmus felbomlásának, a *burzsoá* viszonyok kibontakozásának államtípusa jelent meg. Az abszolútizmus e jellemzésénél egyrészt a francia monarchia, másrészt a XVIII. század második felében Habsburg-abszolútizmus merkantilista gazdaságpolitikájának, továbbá a felvilágosodás hatásának mozzanatai játszóttak közre, — ezek mellett bizonyos szándékolatlan maradványai a polgári történelemszemléletnek, amelynek számos képviselője, mint ismeretes, ma is lényegében polgári jelleggel tulajdonít az abszolútizmusnak.

E nézetrel szemben a vitákon ama felfogás nyert kifejtést, amely szerint az abszolútizmus osztálylényegét tekintve *feudális* abszolútizmus: alapvetően a feudális osztályrend védelmét, fenntartását — korszerűsített változatban való fenntartását — szolgálja, az ártermelés fejlődésének, ezzel összefüggésben az osztályharc kiegyeződésének viszonyai között; az abszolútizmusnak mind „engedményei” a jobbhátság viszonylatában (ha ilyesmire egyáltalán sor kerül), mind pártoló intézkedése a burzsoázia irányában — végső soron a feudalizmus megmentését, átmentését célozzák. Utóbbi vonatkozásban megvilágítást kaptak a kialakuló burzsoáziát támogató *gazdasági rendszabályok állampénzügyi indokai*, összefüggésben a *nemzetközi politikai helyzettel*, az abszolút monarchiák uralkodó köreinek hódító-gyarmatosító aspirációival, a rohamosan növekedő állami-katonai kiadásokkal stb. — itt a Tölke I. kötetének 24. fejezete becses útmutatásokkal szolgált —; másrészt az *abszolútizmus e gazdasági rendszabályainak belpolitikai-szociális indokai*, — amelyeket a szovjet történetírás behatóan elemzett —: a fejlődőben levő burzsoáziának az abszolútizmus táborában tartása, eltérítése a jobbhátsághoz való közeledéstől, megakadályozása a parasztsággal való szövetség kialakulásának, meggátálása annak, hogy befolyásra tegyen szert a falusi tömegek felé, vezetőjévé váljék a feudális rend ellen irányuló, élesedő paraszti osztályharcoknak, — egyszóval: *megakadályozása a polgári forradalomnak*.

Ez az álláspont, amely az akkori vitákban felülkeredett s végül is általában elfogadásra talált, — ez az álláspont persze meglehetősen sommás volt, nem mentes bizonyos merevségtől, dogmatikus túlzásoktól; ez az álláspont lényegében csak a francia abszolútizmus és a XVIII. századi Habsburg-monarchia tanulmányozására támaszkodott, nem vizsgálta az abszolút monarchia fejlődési szakaszait, a kialakuló burzsoázia szerepének, helyzetének módosulásait e fejlődési szakaszokban, stb.; mégis — véleményem szerint — alapvetően helyesen határozta meg az *abszolútizmust*, mint *feudális felépítményt*, mint a feudális formáció meghatározott, utolsó periódusának államtípusát.

3. A magyar történelem periodizációjának, ill. tankönyvtéziseinek vitáján még egyszer felmerült az abszolútizmus osztálytartalmának kérdése, éspedig az 1849—1867 periódussal kapcsolatban. Hogyan értsük itt a hagyományos korszakmegjelölést: „az abszolútizmus kora”? Vessük talán el? Hiszen ekkor már nem *feudális* formációról van szó a Habsburg-monarchiában, ill. Magyarországon, hanem a *kapitalista* formáció kezdeti szakaszáról. Lehet-e ennek is abszolútizmus a politikai felépítménye?

A választ a felmerült kérdésre két tény kifejtésével próbáltuk megadni.

a) Először: az „abszolútizmus kora” 1849-től 1867-ig még a polgári forradalom korszakához tartozik; a Habsburg-államban, ill. Magyarországon a polgári forradalom korszaka, mint Lenin is megjegyezte, 1848-cal kezdődött és 1867-tel zárult.

b) Másodszor — és különösen — az abszolútizmus mint politikai rendszer éppen *feudális* maradvány, éppen a feudalizmus csökevénye a politikai felépítményben; ilyenképpen 1867 *után* is lehettek és voltak maradványai a dualista monarchia, ill. Magyarország államrendszerében. — Fontos útmutatással szolgáltak e tekintetben is Lenin észrevételei, aki Ausztria-Magyarországra nézve éppen az abszolútizmusban, a feudaliz-

musban (nagybirtokrendszerben) és a nemzetiségi elnyomásban jelölte meg a középkor továbbélő maradványait, — Lenin fejtegetései, aki az 1861-es parasztreform utáni Oroszországra nézve természetesen számos művében elemezte ezt a problémát. Lenin, mint ismeretes, a XIX. század végi — XX. század eleji Oroszország körülményeit vizsgálva egyfelől a cári abszolutizmus megdöntésében, másfelől a feudális jellegű agrárviszonyok felszámolásában tűzte ki a demokratikus forradalom két fő feladatát és nyomatékosan hangsúlyozta a kettő szoros összefüggését. (Erre a kérdésre egyébként Niederhauser Emil referátuma is utalt.)

Igen jellemző itt a szoros kapcsolat: a gazdaságban a középkori agrárviszonyok maradványai, a politikai rendszerben az abszolutizmus maradványai között. Csaknem azt mondhatjuk: ahol a mezőgazdaság forradalmi átforgatódása kíméletlenül elsöpörte a hagyományos agrárfeltételeket (Anglia), ill. ahol a polgári forradalom eljuttott a demokratikus agrárátalakulás rendszabályaihoz (Franciaország), ott nemigen maradt táptalaja az abszolutizmus maradványainak sem. Ahol viszont a burzsoá állam az abszolutizmus jelentős esőkevényeit konzerválta, ott feltétlenül fellelhetők az agrárviszonyok súlyos feudális maradványai a tőkés fejlődés korszakában is, miként ezt Oroszország, Poroszország, Ausztria-Magyarország stb. szembetűnően példázzák.

A fenti összefüggés is hozzásegített bennünket az abszolutizmus osztálylényegének, *alapvetően feudális jellegének* megértéséhez; s ezt a felfogást képviselték írásban és szóban általában azóta is a magyar történészek, következetesen vagy kevésbé következetesen.

4. Ma mégis szükségesnek látszik visszatérni e kérdésre, az abszolutizmus alapvető jellegének kérdésére. Az elhangzott referátumok többsége ugyan lényegileg ezt az álláspontot képviseli most is — Wittman Tibor igen érdekes fejtegetéseire, Köpeczi Béla és Niederhauser Emil hasznos előadására gondolok —, de a nyitóreferátum, Makkai László legalábbis erősen félreérthető e tekintetben. Ha a referens bírálónak említi is a burzsoá történetírás ama nézetét, amely az abszolutizmust voltaképpen polgári államtípusnak minősíti; ha azzal kezdi is fejtegetéseit, hogy „az abszolutizmus a feudalizmus politikai rendszerének legkifejlettebb formája”. — rögtön így folytatja: az abszolutizmus „a *feudalizmusból a kapitalizmusha való átmenet* korszakának tipikus államformája”. S a továbbiakban is sokszor nyilatkozik ebben az értelemben; pl.: „a marxista történetírás az egyszerű árutermelésnek a tőkés termelésbe való *átmenetét* tekinti annak a gazdasági-társadalmi alapnak, melyen az abszolút monarchia kialakulhat, sőt szükségszerűen kialakul”; valamivel később „az abszolút monarchiát, mint az azt feltételező kapitalizmust” együtt teszi vizsgálatának mérlegére; stb. — Mint látszik, ezekben a fogalmazásokban — s itt nem egyes mondatokról van szó, hanem az egész referátumot átható szemléletről — legalábbis elmosódik az abszolutizmus alapvetően *feudális* jellege; az abszolút monarchia *átmeneti* jellegű, sőt akarva-akaratlan inkább *tőkésedő* jellegű állam-típusként lép előnk.

Nézzünk szembe tehát e nézettel kissé közelebből, és pedig először Nyugat-Európa, szűkebben: *Anglia és Franciaország* vonatkozásában. Vajon áll-e, hogy az egyszerű árutermelésnek a tőkés árutermelésbe való átmenete korszakában abszolút monarchia volt a politikai felépítmény ez országokban? Való-e, hogy — amint a referens kifejezte — „az európai fejlődésben a kettő (vagyis: az egyszerű árutermelésből a tőkés árutermelésbe való átmenet és az abszolutizmus) kronológiailag valóban egybeesik”?

Vajon Angliában a VII. Henrik-től a forradalomig terjedő időszak, a Tudor-, majd Stuart-abszolút monarchia korszaka: csupán ez az egyszerű árutermelésből a tőkés árutermelésbe való átmenet korszaka? Csupán ez az eredeti tőkefelhalmozásnak, a kapitalista manufaktúra és a tőkés bérleti rendszer kiépülésének stb. korszaka? Nem! Az átmenet korszaka Angliában — mint Marx elemzése alapján ismeretes — a XV. század végétől a XVIII. század utolsó harmadáig tart; s nemcsak a polgári forradalom *előtti* század, hanem a forradalom *után* is egy jó évszázad, nemcsak az abszolút királyság, hanem az alkotmányos királyság, nemcsak a feudális monarchia, hanem a burzsoá monarchia, nemcsak a Henrikék, hanem a Györgyök Angliája is idetartozik.

De talán Franciaországban, ahol csak jóval később került sor polgári forradalomra, ahol egészen a XVIII. század végéig fennállt az abszolút monarchia, ott ez talán csak ugyan „egyidős” volt az egyszerű árutermelésből a tőkés árutermelésbe való átmenettel? Nem, itt sem tehetünk kronológiailag egyenlőségi jelet az átmenet korszaka és az abszolutizmus korszaka között. Beszélhetünk-e például a tőkés mezőgazdaság kialakulásáról az ancien régime időszakában? Nem tartozik-e az *átmenet*hez, a *tőkés gazdaság kifejlődéséhez* a császárság, a restauráció, sőt a *júliusi monarchia időszaka is*, — miként ezt Marx többhelyütt (Az Osztrágharcokban, a Brumaire-ben, a Tőke II. kiadásának utószavában) oly szemléletesen mutatja be?

Tehát: Angliára, Franciaországra korlátozva sem állítható, hogy a kapitalizmusba való átmenet korszaka egybeesik, egyenlő az abszolutizmus korszakával. Az átmenet korszakának legfeljebb kezdete, első fele, *első szakasza* esik az abszolutizmus korszakára; a tőkés termelésre való átmenet *második szakasza*, a tőkés viszonyok kibontakozása már „*hathatósabb*” *feléptményt*: nem abszolút monarchiát, hanem burzsoá államot követel. — Milyen jellemző erre nézve az az elemzés, amelyet Marx nyújt az eredeti tőkefelhalmozás angliai menetéről a Tőke I. kötetének 24. fejezetében. A folyamat ugyan már a XV. század végén megkezdődött, de VII. és VIII. Henrik alatt az államhatalom, a parlament még „megrémült ettől az átalakulástól”, még nem tudta, hogy a „wealth of the nation az állami bölcsesség utolsó szava”. Ezt csak később, a XVIII. században, a burzsoá monarchia időszakában „értette meg” a parlament: a parasztság kisajátításának „kis, független magánmódszereit” ekkor váltotta fel a „törvényesített földrablás”, az un. parlamenti bekerítések.

5. Hadd időzzünk még egy kissé Nyugat-Európánál: Angliánál és Franciaországnál. Makkai László referátuma idevágóan még a következő megállapítást teszi: „Az abszolutizmus létrejöttének, történeti szerepének és bukásának fentvázolt *klasszikus útja egyedül az angol és francia történelemben*, abban is igen eltérő sajátosságokkal figyelhető meg.” Majd néhány oldallal később így ír: „Az angol abszolutizmus legfőbb sajátossága, ha jellegzeteségeit a *klasszikusnak tekintett francia* példán mérjük le . . .” stb. Nem tűnt itt fel az ellentmondás két megállapítása között? Nem tűnt fel a referens előtt, hogy az egyik esetben „egyedül” az angol és francia fejlődést nevezte klasszikusnak, a második esetben — már valóban egyedül — a francia példát?

Mit kever össze itt Makkai László? Azt, hogy Marx és Engels Angliát tekintették a kapitalizmus kialakulása *klasszikus útjának*, viszont Franciaországot „az egységes rendi monarchia mintországának”, az *abszolutizmus klasszikus példájának*.

Mire figyelmeztetnek Marx és Engels ez útmutatásai?

a) Egyrészt arra, hogy nem lehet az un. nyugat-európai (angol-francia) fejlődést sem egy kalap alá venni, — sokkal messzebb kell menni a disztinválásban, mint a referens tette, aki a hivatalszervezet síkján maradván figyelt fel az angol és francia abszolutizmus fejlődésének különbségeire. *Mélyebbre kellene hatolni* e tekintetben, — nem utolsó sorban figyelembe venni a nyugat-európai *agrárfejlődésnek* ama két, számottevően eltérő változatát, amelyet Anglia és Franciaország képviselt a XVI—XVIII. században.

b) Ez útmutatások másrészt arra figyelmeztetnek, hogy a kapitalizmus kialakulásának klasszikus útja éppen nem ott tűnik elénk, ahol az *abszolutizmus* kialakulásának és fejlődésének mintapéldájával találkozunk. Sőt: utóbbi éppen ama Franciaországban lelhető fel, amely Angliához képest jelentősen *elmaradt* a kapitalizmusba való átmenetben, a tőkés viszonyok kialakulásában, — egyáltalán nem függetlenül az abszolutizmus: a *feudális abszolutizmus* hosszan elhúzódó uralmától.

6. Már a viszonylag rövidéletű, mintegy másfélszázados angol abszolutizmus is, még inkább ez a hosszan elhúzódó francia abszolutizmus persze maga is fejlődési *szakaszokra* tagolható, sőt tagolandó. Éppen azt hiányolom Köpeczi Béla tartalmas referátumában, hogy az abszolutizmus fejlődési szakaszairól csupán akkor ejtett szót, amikor bevezetőleg Mousnier nézeteit ismertette, — de nem akkor, amikor a marxista felfogást, ill. saját véleményét fejtette ki.

Azok a pontok, amelyekbe foglalva felvázolta a franciaországi abszolutizmus jellegzetességeit, általában találóak, — ha persze aki pl. a korabeli franciaországi agrárviszonyokat tanulmányozza, egyet-mást kissé másképpen fogalmazott volna is meg —, azonban valamelyest sztatikus képet nyújtanak. Pedig bizonyos, hogy a XVI. század végétől a XVIII. század végéig terjedő időben a francia abszolutizmus e jellemvonásai is *változtak*, módosultak: közülük mások és másként kerültek előtérbe. Különbség van már IV. Henrik és Richelieu kora között is, majd Richelieu — Mazarin és a Napkirály rendszere között, hogy a XVIII. század elmélyülő válságát s az ancien régime utolsó időszakát (mely utóbbi polgári történészeknél is feudális reakcióként van jellemezve) ne is említsem. Idevágóan annyit jegyeznek tehát csak meg, hogy a következőkben feltétlenül nagyobb figyelmet kellene szentelni az ilyen árnyalásnak, ha úgy tetszik, a francia *abszolutizmus fejlődéstörténete periodizálásának*. Hadd utaljak pl. Ljubljinszkája leningrádi professzornak Franciaország a XVII. század elején e. monográfiáján, amelyről a Századok legutóbbi számában Bácskai Verától olvashattunk tartalmas ismertetést, s amely figyelemreméltó megállapításokat tesz erre vonatkozóan. S itt nem kisebb kérdésekről van szó, mint az abszolút monarchia történeti szerepének *haladó* — a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet előmozdító — *mozzanatai* a különböző történeti szakaszokban, a változó történeti feltételek között, — arról: milyen mértékben, mikor s meddig lehetők fel ilyen mozzanatok?

E kérdésekre persze nem adhatunk választ egyszerűen az abszolutizmus alapvetően feudális jellege sommás és stereotíp hangoztatásával; ez az alapjelleg is *különböző mértékben* domborodott ki, uralkodott el a különböző történeti szakaszokban, hogy aztán a végén, az ancien régime válságának idején, teljesen egyértelművé váljék.

Amikor tehát komoly hibának tartom a tőkés termelésbe való átmenet korszakát, az átmenet államtípusát azonosítani az abszolút monarchiával, — nem tudnék egyetérteni azzal sem, ha most már az abszolutizmust (Angliáról, Franciaországról beszélek), az abszolutizmus — *alapvetően* feudális jellege folytán — *egészsében*, fejlődési szakaszainak megkülönböztetése nélkül, szöröstől-böröstől azonosítanók a feudalizmussal.

7. Térjünk át ezek után *Közép-Kelet-Európa* országaira. Vegyük itt is szemügyre az abszolutizmus problémáját, — éspedig Makkai László többször említett felfogása nyomán, az átmenet szempontjából. Vizsgáljuk meg a nyitóreferátum formulájának érvényét az Elbától keletre eső területeken: „ha felvetjük azt a kérdést, hogy törvényszerű-e a feudális államnak abszolút monarchiává fejlődése, ezzel felvetettük a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet törvényszerűségének a kérlését is”.

A két kérdést legyen szabad nekem most így feltennem:

a) Beszélhetünk-e az egyszerű árutermelésből a tőkés termelésbe való átmenetről, a feudalizmusról a kapitalizmusba való áttérésről az Elbától keletre eső országokban, köztük Magyarországon, a XVI—XVIII. században, — akárcsuk abban az értelemben, ahogy Angliában—Franciaországban az abszolút monarchia korszakában; szóval: az átmenet megindulásáról, előrehaladásáról *első szakaszáról*? E kérdéssel kellős közepében vagyunk történettudományunk másik, ismeretes, még az abszolutizmusnál is többet vitatott problémakomplexumának.

A választ — a csehszlovák Klima és Macurek professzorral vitázva, s részben saját korábbi nézeteimmel is vitázva, a szovjet történészek által helyeslőleg támogatva — így próbáltam megfogalmazni stockholmi előadásomban: Nem beszélhetünk átmenetről, még csak az átmenet megindulásáról, előrehaladásáról sem, legfeljebb *előzményeiről, előtörténetéről*. Az ún. második Leibeigenschaft különféle változatainak kialakulása ugyanis Közép-Kelet-Európa számos országában útját állta mind a paraszti-polgári, mind a földesúri gazdálkodásban rejlő tőkés irányú tendenciák kibontakozásának; így a *feudalizmusból a tőkés termelésre való áttérés megindulása sokáig halasztódott*, a XVIII. század utolsó évtizedeire, végére toldott. — E felfogásommal több magyar kollégám egyetértését nyilvánította, köztük Makkai László is a közelmúltban tartott lengyel—magyar történészkonferencián ellangzott előadásában.

b) A másik kérdés: beszélhetünk-e ugyanez országokban ugyanebben az időszakban, szóval a XVIII. század utolsó évtizedei előtt is, abszolutizmusról, abszolút monarchiáról?

Beszélünk ilyenről, szóltak róla a marxizmus klasszikusai, s úgy vélem teljes joggal beszélhetünk erről a továbbiakban is: Habsburg-abszolutizmusról, porosz abszolutizmusról, cári abszolutizmusról stb. (— éppen mint a feudális államfejlődés meghatározott típusáról).

Mi következik a két kérdésből, ill. a két válaszból? Az következik, hogy e közép-kelet-európai országokban kialakuló abszolutizmus, abszolút monarchia *nem a tőkés termelésbe való átmenet* periódusának, még csak nem is ez átmenet megindulásának, első szakaszának állami felépítménye, — hanem a szoros értelemben vett *kései feudalizmus* állama.

Volt alkalmam már a lengyel—magyar történészkonferencián — s ugyancsak Makkai Lászlóval vitázva — rámutatni: nem tartón helyesnek a „kései feudalizmus” korszakmegjelölést Nyugat-Európára és Kelet-Európára egyaránt, egyformán használni. A kései feudalizmus szoros értelemben véve éppen a feudalizmusnak ama periódusa, amely a virágkor és a bomlási korszak közé iktatódik, főleg éppen a közép-kelet-európai országokban. A *kései feudalizmus* nem a feudalizmus bomlásának, az átmenetnek, — hanem éppen a *bomlás feltartóztatásának, az átmenet elhalasztódásának, a feudalizmus kései kiadásának a korszaka*, az érintett országokban a „második Leibeigenschaft” valamelyik változatának a korszaka.

E korszak, a feudalizmus kései kiadása államaként jelenik meg tehát az utóbb említett országokban az abszolút monarchia, — hogy úgy mondjam, igen pórén juttatva kifejezésre *feudális osztálytartalmát, alapjellegét*.

8. Ezzel azonban természetesen még nem elégedhetünk meg a közép-kelet-európai abszolutizmusok elemzésében; alapos, országonkénti, korszakonkénti történeti vizsgálatra van itt is szükség. E vizsgálatához esupán néhány utalást szeretnék tenni a továbbiakban.

Az abszolutizmus tehát az utóbbi említett, közép-kelet-európai országokban a feudalizmus kései kiadásának az állama, amely világosan levezethető a „második Leibe

genschaft" viszonyaiból, az e viszonyok közepette különösen kiéleződött földesúr—jobbágyi osztályharc szükségleteiből, — de megjegyzendő: történelmileg *nem vezetett feltételül*, mindenképpen, kizárólag *abszolút monarchiára* a „második Leibeigenschaft" rendszerének, e rendszer valamely változatának kialakulása a közép-kelet európai országokban.

Magyarországon például a XVII. század első felében a *rendi állam kései* „újravirágzása", a rendi alkotmány palástja mögött szilárdult meg, terebélyesedett ki az örökös jobbágytság rendszere, minden tartozékával: a robotoltatással, röghözkötéssel stb., — a rendi kiváltságok, a nemesi megye, a rendi országgyűlések árnyékában. (S ez a fejlemény nem azonosítható a poroszországgal, ahol az abszolútizmus a rendi kiváltságokról való lemondás fejében, cserébe mindenhatóságot adott a földesuraknak jobbágyaikkal szemben.) — A jól ismert lengyel példa, a „*nemesi demokrácia*" példája még szemléletesebb, — a nemesi demokrácia, a rendiség tobzódása, ami mint politikai felépítmény, úgy látszik, nem kevésbé felelt meg a „Leibeigenschaft második kiadásának" a földesúri folwark-gazdálkodásnak.

S valóban: a Leibeigenschaft viszonyaiból, a robotoltatás, röghözkötés viszonyaiból — a széttagolódás, a részállamiság, a *saját földesúri erőszakszervezet* szükségessége is levezethető, miként erre Marx is felhívta a figyelmet a munkajáradék kiemelkedő súlyával kapcsolatos termelési-kiszákmányolási viszonyok tárgyalása során. Igen: *nagykiterjedésű parasztelkésekkel szemben a központi erőszakszervezet, az abszolút állam fegyveres ereje szolgál a legbiztosabb támaszul; de az éles osztályharc mindennapjaiban magának az adott uradalomnak az erőszakszervezete, hatalmi apparátusa játssza a főszerepet.*

Hogy miként alakult a földesúri magánérszakszervezetek, „hűbéri kísérletek", magánhatalmi apparátusok sorsa, ugyancsak nem egyöntetű, nem egyforma a nyugat-európai és közép-kelet európai abszolútizmusokban, ill. az egyes monarchiákban. Ennek beható vizsgálata legalább olyan minuciozitást kívánna tőlünk, marxista történészektól, amennyire elmélyednek a polgári történetírás egyes képviselői az állami hivatalszervezet tanulmányozásában.

Szóval: a „második Leibeigenschaft" viszonyai közepett kiéleződő osztályharc körülményei az *abszolútizmus* kialakulásának, a központosított erőszakszervezet kialakulásának (fő) tendenciája mellett egy másik tendenciát is magukban hordoznak, — a *részállamiság*, a rendi magánhatalmak tendenciáját.

Meg kell tehát vizsgálni: hogyan viszonylik egymáshoz e két tendencia? milyen feltételek között válik *szükségessé* és egyben *lehetővé* az abszolútizmus, a központosított erőszakszervezet tendenciájának felülkerekedése?

S meg kell vizsgálni azt is, hogyan vezetí ennek hiányában a paraszti osztályharc kiélesedése a földesúri osztályt *idegen abszolútizmusokhoz* való folyamodásra, amit — mint Molnár Erik a lengyel — magyar történészkonferencia megnyitójában kifejtette — Magyarország s Lengyelország esete egyképpen példáz.

9. A Közép-Kelet európa számos országában kifejlődött abszolút monarchia tehát igen élesen, eléggé pörén juttatja kifejezésre *feudális alappellegét*: a feudális rend védelmét, a *földesurak* érdekeinek képviselétét az osztályharc kiélezett viszonyai között.

De *milyen* földesurakról, milyen feudális érdekekről van itten szó?

A kérdést nem abban az értelemben vetem fel, hogy az „*össz-feudális*" osztály általános érdekeinek képviselétén belül melyik réteg érdekeiről van *különösen* szó, — bár, mint ismeretes, ez is jelentős, érdekes kérdés. (Ld. pl. Niederhauser Emil referátumát egyfelől az ún. szolgáló nemesség, pomesztye-birtokosok, másfelől a bojárrok, votesinabirtokosok helyzetéről az orszországi abszolút monarchiában.)

A kérdés lényege (mint erről Molnár Erik is fontos megjegyzéseket tett felszólalásában) abban áll: olyan földesurakról van szó, akik *bekapcsolódtak az árukereskedelemben-áruterelésbe*; akik nem a paraszti-polgári áruterelés hasznának pénzjáradék formájában, kívülről való lefölözésére törekednek, anélkül, hogy maguk szoros értelemben gazdasági tevékenységbe bocsátkoznának; hanem *szembefordulnak az áruterelés fejlődésének paraszti-polgári tendenciájával*, maguk kívánnak árukereskedővé-árutermelővé válni, s jelentős részben e célból folyamodnak a feudális járadék naturalis formáinak (terményjáradék, robot) fokozódó kihasználásához (— ami azután esetleges „újnemesi" vonásuk eltűnéséhez vezet).

Szóval: a XVI—XVIII. századi közép-kelet európai abszolút monarchiák nem egyszerűen feudális földesúri érdekeket, hanem árukereskedő-árutermelő feudális földesúri érdekeket tükröznek, védenek, szolgálhatnak: az *áruterelés fejlődésének feudális földesúri útját* védik, ennek érdekeit képviselik, az áruterelés fejlődésének paraszti-polgári útjával szemben.

Úgy érzem: éppen itt van az *érintkezési pont* s egyben a *szétválás* a nyugat-európai angol—francia) és a közép-kelet európai abszolútizmusok között.

Az érintkezési pont, a „közös nevező”: az árutertermelés fejlődése.

Az abszolutizmus általában nem a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, az egyszerű árutertermelésből a tőkés árutertermelésbe való áttérés államtipusa, mint Makka László véli; hanem a feudalizmuson belül, a feudális renden belül a naturálgazdálkodással szemben tért nyerő árutertermelés fejlődésének követelményei vezetnek kialakulására.

A feudális renden belül fejlődő árutertermelés, árupénzviszonyok kiélezik, magasztalják fokozatokat emelnek, bonyolultabbá teszik a feudális társadalomban folyó osztályharcot, — szükségessé teszik a feudális államhatalom centralizációját, a feudális abszolutizmus kiépítését.

A szétválás: az árutertermelés fejlődésének eltérő útjai Nyugat-Európában (Angliában, Franciaországban), ill. Közép-Kelet Európában.

A szétválás gazdasági síkon, az árutertermelés fejlődésének a nyugat-európaival való elkanyarodása Közép-Kelet Európában számos országában a XV. század végétől kezdve, a XVI.—XVIII. század folyamán — ma már nem vitatott ténye a marxista történettudományban.

Nyugat-Európában — ahol az angol és a francia fejlődésment, mint utaltunk rá, maga is számottevően eltérő változatokat produkált — továbbfejlődik a paraszti-polgári árutertermelés, továbbfejlődik a pénzjáradék és megindul ennek bomlása, kezdetét veszi az egyszerű árutertermelésből a tőkés árutertermelésbe való átmenet, amelynek első szakasza még a feudális renden belül, az abszolút monarchia keretei között pereg le.

Közép-Kelet Európában számos országában — eltekintve most az országokénti sajátosságoktól — a paraszti-polgári árutertermelés fejlődésével, a pénzjáradék fejlődésével szemben fellép a növekvő teret hódít az ellentétes tendencia, a földesúri osztály egyes csoportjainak bekapcsolódása az árukereskedelemben-árutertermelésbe, a feudális járadék naturális formáinak újbóli fokozódó kihasználása, ami messzire kitolja a kapitalizmusba való átmenet megindulását, — de maga is kiváltja, jóval a tőkés termelésre való áttérés megindulása előtt, az abszolút monarchia létrejöttének szükségességét.

A gazdasági alap fejlődésében bekövetkező szétválás, elkanyarodás konzekvenciáit, azt hiszem, most már világosan, az eddiginél következetesebben le kell vonni a politikai felépítmény szempontjából is. Rá kell mutatni arra a lényeges különbségre, ami — az egyaránt feudális alapjellegű s az egyaránt árutertermelés fejlődéséből való sarjadás mellett — a nyugat-európai és a kelet-európai abszolút monarchiák között a tárgyalt korszakban fennáll: az árutertermelés nyugat-európai, ill. kelet-európai fejlődési útjának szétválása következtében, ill. azzal kölcsönhatásban.

A centralizált monarchia kelet-európai válfajának fogalma — Sztálin ismert megállapításai nyomán — eddig is szerepelt történettudományunkban, és pedig főként két jeggyel: egyrészt a külső támadás, ill. külső ellenséggel szemben való védekezés gyorsító hatásával, ami a polgári fejlődés viszonylag alacsonyabb fokán is a feudális állam centralizációját tette szükségessé, másrészt (az előbbivel összefüggésben) e centralizált monarchiák soknemzetiségű jellegével. A fogalom tartalma a közép-kelet-európai országok belső, gazdasági-társadalmi fejlődésének a nyugat-európaival eltérő vonásait figyelembe véve, — úgy tűnik — tovább bővíthető, az eddiginél gazdagabban fejthető ki.

10. Végezetül még csak a következőt. A nyugat-európai, ill. a közép-kelet-európai fejlődés szétválását, elkanyarodását tehát a tárgyalt időszakban, akár gazdasági, akár politikai folyamatokat elemezzük, semmiképpen sem szabad szem elől téveszteni. Ugyanakkor azonban: nem szabad túlhajtani, túléleznünk sem. Hiszen magában Angliában, Franciaországban is voltak „második Leibeigenschaft”-irányú tendenciák, ha ezek nem is tudtak számottevően érvényesülni, még kevésbé uralkodóvá válni. Meg azután: a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődésment között számos átmeneti változat figyelhető meg, pl. egyes német fejedelemségekben. Továbbá: maguk a közép-kelet-európai országok is különböznek egymástól a nyugat-európai fejlődéstől való elkanyarodás mértékében; az orosz fejlődés pl. erősebben tér el attól, mint a magyarországi. Főként pedig: a földesúri árukereskedelemben-árutertermelés tendenciájának érvényesülésére, áttörésére különböző mértékben került sor az egyes közép-kelet-európai országokban. (Jórészt éppen ebben mutatkoznak a „második Leibeigenschaft” rendszerének országokénti változatai, sajátosságai.) S ez a fejlődési irányzat még erős „áttörés” esetén sem hozott létre — hogy úgy mondjam — „tabula rasa”-t: az árutertermelés fejlődésének polgári-paraszti útját ám keresztelte, hátráltatta, visszanyomta, de nem küszöbölhette, nem iktathatta ki a történeti fejlődésből, — ez utóbbi élt, létezett, hatott továbbra is, minden nyomás, visszavetés ellenére.

Mit jelent ez témánk, az abszolutizmus problémája szempontjából?

Ha elfogadjuk az árutertermelés fejlődése — az osztályviszonyok ezzel kapcsolatos bonyolódása, az osztályharc élesedése — a centralizáció, az abszolutizmus keletkezése összefüggést (s azt hiszem, ezt el kell fogadnunk), akkor figyelmet kell fordítanunk

mindazon osztályokra-rétegekre-csoportokra, amelyek egy-egy országban az árutertermelés útjára léptek, vagy próbáltak lépni, abban érdekeltek, azt képviselik.

A feudális rend alapvető ellentéte kezdettől s mindvégig a földesúr — jobbágy osztályellentét volt és marad, — de az árutertermelés fejlődésének előrehaladtával ez az ellentét egyre kevésbé jelentkezik „vegytisztán” a történeti élet valóságában: egyre inkább összekapcsolódik a mind bonyolultabbá váló osztályviszonyok más mozzanataival, a különböző városi-polgári és vidéki-falusi árutertermelő rétegek kapcsolataival, ellentéteivel.

Nagy figyelmet kell fordítanunk tehát mindezen osztályoknak-rétegeknek az osztályharcban elfoglalt helyére, az abszolutizmushoz való viszonyára; a közép-kelet európai abszolút monarchiák vizsgálatában sem téveszthetjük szem elől a nem feudális-földesúri, hanem egyéb: városi-polgári, paraszti, „újnemesi” árutertermelőket.

MAKKAI LÁSZLÓ VÁLASZA AZ ELHANGZOTT HOZZÁSZÓLÁSOKRA

Az abszolutizmus kifejezést, mint az a hozzászólásokból kiderült, lehet szűken és tágan értelmezni. Legtágabb értelmezésben olyan politikai rendszert értünk alatta, melyben a hatalom az uralkodó személyében összpontosul, s a hatalom szervei közvetlenül tőle függenek, az ő akaratát hajtják végre. Természetes azonban, hogy ha intézményes korlátai nincsenek is az uralkodó személyes hatalmának, vannak közvetett úton érvényesülő korlátai, amennyiben hatalmát mindig egy társadalmi osztály érdekében gyakorolja. Ilyen típusú politikai rendszer minden osztálytársadalomban, azoknak különböző fejlődési szakaszain megtalálható, s a történetírásban a legkülönbözőbb elnevezéseket viseli: tyrannis, despotizmus, centralizáció, abszolutizmus, diktatúra stb. A társadalmi alap különbözősége ellenére ezeknek a politikai rendszereknek a hatalom személyi központosításának formái egyezésén kívül is van közös vonásuk, az, hogy mind az osztályharc kiélesedése következtében keletkeztek, olyan helyzetben, mikor az uralkodó osztálynak minden erejét össze kellett szednie, hogy az elnyomottak elemi erővel fellángoló szabadságharcát leküzdhesse. Továbbmenőleg az is közös ezekben a politikai rendszerekben, hogy a hatalom személyi központosítása, bár az uralkodó osztály kollektív érdekében történik, korlátozza egyes tagjainak egyéni hatalmát, s ezért nem mehet végbe ezek ellenállásának — néha erőszakos — megdőrése nélkül. A személyi hatalmát kiépítő uralkodó kénytelen magának támaszt keresni ellenük egyrészt magában az uralkodó osztályban, mely így átmenetileg meghasonlik, szembenálló táborokra szakad, másrészt az elnyomott osztályokban, melyeknek tömegeit demagógiával („jó király” stb.), egyes rétegeit, egyéneit pedig a hatalom gyakorlásába (persze személyi hatalmának eszközeiként) való bekapcsolással igyekszik maga mögé állítani.

Az abszolutizmusnak ezt a legtágabb értelmezését, ezeket a legáltalánosabb jellegzetességeit tehát minden osztálytársadalomra alkalmazhatjuk, s ha ezzel megelégszünk, akkor fölöslegessé válnak a különböző kifejezések, közülük egyiket kell a hatalom személyi központosításán alapuló politikai rendszerre használni. Véleményem szerint azonban nem elégedhetünk meg ennyivel, hiszen a politikai rendszerek lényegesen különböznek egymástól abban, hogy melyik társadalmi formáció melyik fejlődési szakaszának felépítményei. A marxizmus klasszikusai és őket követve a marxista történészek az európai feudalizmus esetében a centralizáció és az abszolutizmus kifejezéseket szokták használni, éspedig a hatalom központosításának fejlettsége szerint az előbbit a központosítás alacsonyabb, az utóbbit fejlettebb fokának jelölésére. A különböző fejlettségi fokok pontos elkülönítése, körülírása s így a két egymásbefolyó fogalom határozott körvonalazása azonban nem történt meg. Vitánk megmutatta, hogy egy ilyen elhatárolás és körvonalazás szükséges, nemcsak a centralizáció és az abszolutizmus, hanem a kettő és a hatalom személyi központosításának egyéb elnevezéseit illetően is. A megkülönböztetésnek egyetlen ismérve lehet a történetileg adott társadalmi formáció, illetőleg annak meghatározott szakasza, ezen belül pedig az osztályharc konkrét viszonyai s ezekből függőleg a hatalmi központosítás társadalmi bázisának összetétele. Ezeknek a szempontoknak alapján különítették el és nevezték abszolutizmusnak Marx és Engels a hatalmi központosításnak azt a típusát, mely a feudális társadalmi formációnak végső, a polgári forradalmat közvetlenül megelőző szakaszában (ebben az időbeli precizozásban egyetértek Pach Zs. Pállal) a polgárság osztályharcának kiélesedése következtében úgy jön létre, hogy az abszolút monarchia a feudális rend hatékonyabb védelmének kedvéért egyes polgári rétegeknek nyújtott engedményekkel — természetesen osztályharcuk leszerelése érdekében — kiszélesíti társadalmi bázisát. Richelien igen pregnánsan így jellemezte — a polgárságra célozva — ezt a politikát: aki pénzt a fennálló rendszerbe fekteti, nem segíti elő annak megdöntését.

Lényegileg ugyanezt — és nem valami osztályfelettséget — kell érteni az Engels által használt „kompromisszum” kifejezés alatt. Mármost én bevezetőmben kizárólag ebben a szűkebb értelemben beszéltem abszolútizmusról s az angol és francia „klasszikus” (mert fő vonásaikban azonos és a többiekhez képest egyaránt — ha némileg eltérően is — igen fejlett formában jelentkező, időben is legkorábbi) példákon kívül csak azokra a politikai rendszerekre alkalmaztam a kifejezést, melyeknek keletkezése szorosan összefügg az osztályharcnak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során kialakult sajátos viszonyaival.

Ez a felfogásom — melyet természetesen nem tekintek a magam találmányának, hanem pusztán a marxizmus klasszikusai által kiemelt tétel szerény megtoldásának — két oldalról is bírálathoz részesült. Molnár Erik és Pach Zsigmond Pál — ha némileg más hangsúllyal és más-más vonatkozásban is — egyaránt leszűkítésnek tekintik ezt a felfogást. Molnár Erik nem a feudális uralkodó osztály és a polgárság viszonyából, hanem a földesurak és a parasztok alapvető osztályharcából vezeti le az abszolútizmust, ami természetesen azt is jelenti, hogy olyan politikai rendszereket is abszolútizmusnak tekint, melyekre én a fenti megfontolások alapján nem alkalmaznám ezt a kifejezést. Pach Zs. Pál viszont azt vonja kétségbe, hogy az abszolútizmus a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakának jellegzetes államformája lenne, mert Nyugat-Európában legfeljebb az átmenet első szakaszában, Kelet-Európában pedig még az átmenet kezdete előtt, a késői feudalizmusból van abszolútizmus. A közös vonásnak az áruterelés fejlődését tekintti, ennek talaján alakulnak ki az abszolútizmust kikényszerítő bonyolult osztályviszonyok.

Ezekkel a megszívlelendő ellenvetésekkel szemben álláspontomat lényegileg fenn kell tartanom, mert úgy érzem, hogy az abszolútizmus fogalmának túlságosan tág kiterjesztése azzal a veszéllyel jár, hogy a hatalom személyi központosításának minden formája egy kalap alá kerül, s ha ezzel meg is ragadtuk az osztálytársadalmak felépítményének egyik fejlődési jellegzetességét, még nem találtuk meg e tendenciának a különböző osztálytársadalmakban különbözőképpen érvényesülő speciális törvényszerűségeit. Áll ez különösen arra a felfogásra, mely az abszolútizmust kizárólag az alapvető (a feudalizmusból a paraszti) osztályharcból vezeti le. Kétségtelen, hogy az államlatalom megerősítése minden osztálytársadalomban elsősorban az alapvető osztályharc élesedésének következménye, de lényeges különbséget jelent az, hogy melyik társadalmi formáció (abszolúgatarató, feudális, tőkés) alapvető osztályairól, a formáció fejlődésének melyik szakaszáról (korai, érett, késői) van szó, és hogy az alapvető osztályharcot milyen más rétegek, esetleg osztályok harca bonyolítja. Mindezeknek a szempontoknak a figyelembevételével lehet megállapítani azt is — ami a történeti értékelés legfőbb problémája — „hogy a hatalom személyi központosítása a fejlődés adott szakaszán milyen szerepet tölt be a haladásban. Mivel szükségesnek tartottam, hogy a hatalom személyi központosításának azt a fajtáját, mely a feudalizmusnak a polgári forradalmat megelőző végső szakaszában (s ezt a szakaszt tekintem a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek, ami utána következik, az nem átmenet, hanem a kapitalizmus kibontakozása), gazdasági szempontból a manufaktúra-korszakban (tehát mikor már van ipari tőke, de még függvénye a kereskedőtőkének) nem csupán a paraszti, hanem a polgári antif feudális törekvésekkel szemben is védelmezi a feudális érdekeket, elhatároljuk a hatalom személyi központosításának más eseteitől, egyedül erre alkalmaztam az abszolútizmus kifejezést. Nem hiszem, hogy ez helytelen törekvés volna, még kevésbé, hogy dogmatikus-sematikus eljárás lenne, legfeljebb arról lehetne vitatkozni, hogy alkalmas-e az abszolútizmus kifejezés ebben a szűkebb vonatkozásban, s ha nem, akkor milyen más kifejezéssel illessük a hatalom személyi koncentrációjának ezt a minden mástól jól elhatárolható, s a történeti fejlődésben közismerten jelentős — részben haladó — szerepet játszó formáját. Véleményem szerint helyes volna az abszolútizmus kifejezést csak ebben a szűkebb értelemben használni, s kelet-európai viszonylatban is csak akkor beszélni abszolútizmusról, mikor már a kapitalista fejlődés (merkantilista gazdaságpolitika, manufaktúrák stb. megjelenésével) ott is napirendre kerül.

MOLNÁR ERIK VITAZÁRÓ FELSZÓLALÁSA

A vita során felmerült problémák kapcsán szeretnék kitérni az abszolútizmus néhány elméleti kérdéseire. Az első az abszolútizmus meghatározásának a kérdése. Milyen meghatározásokat kell elvetni? Azokat, amelyek a tárgyat eleve úgy határozzák meg, hogy az azzal kapcsolatos problémákat kiküszöbölik. Ezt szokták a problémák eldefiniálásának nevezni. Az abszolútizmus problémáinak ilyen eldefiniálása az, amikor az abszolútizmus

meghatározó jegyei közé felveszik a viszonylag fejlett, egészen a manufaktúra-kapitalizmus fokáig fejlődött árutermelést és az ennek megfelelő erejű burszoáziát. Az abszolutizmus alapvető problémája azonban éppen abban áll, hogy egyaránt politikai felépítménye lehet a fejletlen, a természeti gazdálkodásból még alig kilépő árutermelésnek — ahol burszoáziáról még beszélni is alig lehet, legfeljebb középkori polgárságról — és a manufaktúra-kapitalizmus fokát elért viszonylag fejlett árutermelésnek. A probléma abban áll, hogy ezeket az egymástól sok tekintetben ennyire eltérő gazdasági rendszereket hogyan koronázhatja meg ugyanaz a politikai felépítmény.

A probléma alapja természetesen az abszolutizmus helyes meghatározása. A meghatározásra azért is szükség van, mert, bár a marxizmus képviselői teljes mértékben egyetértenek abban, hogy a XVI. századi Angliában és a XVII. századi Oroszországban egyaránt az abszolutizmus uralkodott, a burszoa történészek más állásponton vannak. Szerintük Angliában sohasem volt abszolutizmus, főként, mert a parlament a Tudorok és Stuartok korában is működött. Oroszország pedig a nyugat- és közép-európai viszonyoktól annyira eltérő formákban fejlődött volna, hogy itt európai értelemben vett abszolutizmusról nem lehet szó, hanem legfeljebb csak valamilyen keleti vagy ázsiai despotizmusról lehet beszélni.

Miből kell kiindulnia az abszolutizmus marxista meghatározásának? Ez a meghatározás nem indulhat ki másból, mint abból, hogy az abszolutizmus a politikai hatalom adott rendszere, és mint ilyennek lényegét a társadalmi osztályokkal szemben fennálló viszonya állapítja meg. Magától értetődik, hogy a marxizmus csak a politikai hatalomnak az osztályokkal szemben fennálló viszonyából indulhat ki. Ha most már ebből kiindulva vizsgáljuk az abszolutizmus összefüggéseit, azt találjuk, hogy az abszolutizmus az osztályuralom egyéb formáival ellentétben az államhatalomnak olyan rendszere, mely szervezetében és intézményeiben formailag független a társadalmi osztályoktól. Az abszolút állam politikája, kormányzati és igazgatási apparátusa, bürokráciája és hadereje szervezetileg csak az uralkodótól függ, azokna a társadalmi osztályok semmiféle intézményes befolyást nem gyakorolnak. Az államhatalom függetlensége a társadalmi osztályoktól, vagy általánosabban a társadalmi viszonyoktól természetesen csak formai jellegű volt, s ennek felismeréséhez nem kell marxistának se lenni. Napoleon, a katonai diktátor mondotta, hogy bár az állam hajóját ő kormányozta, mindig a víz mozgásától vagy a szél járásától függött, hogy a kormányrudat merre irányíthatta.

Ha pedig az abszolutizmusnak ebből az egyedül lehetséges marxista meghatározásából indulunk ki, akkor meg kell állapítani, hogy Angliában, Franciaországban és Spanyolországban már a XVI. században, Ausztriában, a német fejedelemségekben és Oroszországban pedig a XVII. századtól, illetve annak második felétől kezdve egyaránt az abszolutizmus politikai rendszere állott fenn. Következésképpen az abszolutizmus politikai felépítménye a gazdasági rendszereknek olyan szélsőségeit takarta, amelyek az angliai mezőgazdasághoz előretörő kapitalista árutermeléstől az oroszországi robotoltató és lényegileg természetileg gazdálkodó feudális birtokig terjedtek. Sőt még Törökországot is aligha hagyhatjuk ki a sorból. A török szultánnak hatalmát nemcsak IV. Iván orosz cárral, hanem Medici Katalin is az abszolutizmus mintaképének tartotta. Marx pedig a spanyol abszolutizmust a törökhöz hasonlította, mert mindkettő decentralista abszolutizmus, „a rosszul igazgatott köztársaságok halmaza maradt”.

A kérdés most már az: rendelkezhetik-e az abszolutizmusnak ez a nemcsak a gazdasági gyökérzet, hanem a politikai szerkezet szempontjából is sokféle formája valamilyen közös gazdasági tartalommal és ha igen, miben áll ez. A válasz, amely arra a kérdésre is feleletet ad, hogy az abszolutizmus melyik osztálynak a tényleges uralmát fejezte ki, látszólag egyszerű. A termelők többsége valamennyi abszolutista országban, még Angliában is a parasztság volt. A kizsákmányolás uralkodó formáját, még Angliában is a feudális járadék alkotta. Következésképpen az uralkodó osztály, amelynek kizsákmányoló hatalmát az abszolút állam a parasztsággal szemben biztosította, mindegyik országban a nemesi földbirtokosság volt, még ha, mint különösen Angliában, folyamatban is volt átítatódása burszoa eredetű elemekkel. Ezért a marxista irodalomban az abszolút államot feudális abszolút államként határozzák meg. Abból azonban, hogy a feudális abszolút állam a nemesség nagyobb hatalmát jelenti a parasztsággal szemben, mint a feudális rendi-képviselői állam, levonható az a következtetés, hogy a rendi-képviselői monarchiából az abszolút monarchiát a parasztsággal vívott osztályharcában és a parasztságon birt hatalmának megerősítése végett a nemesi földbirtokos osztály építette ki. Ezt az álláspontot fejtik ki például annak az Egyetemes Történetnek kötetei, amelyek a Szovjetunióban most jelennek meg.

A történeti összefüggések azonban bonyolultak és külső megjelenésükben ellentmondanak az előbbi nézeteknek, amelyek, első pillantásra úgy tűnik, leegyszerűsítik és

eltorzítják a történeti valóságot. A francia abszolút államhatalom például, egyik legfontosabb képviselőjének, Richelieunek szavai szerint, nem a nemesség osztályuralmát, hanem a királyi felséget, a királyi felség nagyságát és hatalmát szolgálta. Igaz, hogy a francia abszolút állam kiméletlenül letörte a XVII. század folyamán folyton visszatérő parasztfelkeléseket. A parasztfelkelések azonban elsősorban az állami adókiadásokmányolás ellen irányultak, amely az abszolút állam pénzügyi erejének főforrása volt. Az is igaz, hogy Louvois hadügyi reformja azért erősítette meg a hadsereget, hogy ez feltétlenül képes legyen a parasztmozgalmak leverésére. De a cél annak biztosítása volt, hogy a parasztmozgalmak ne akadályozhassák a hadseregnek külháborúkban való alkalmazását, és a külháborúk, kitérített céljuk szerint, a király és a királyi dinasztia hatalmának és nagyságának növelését szolgálták.

Térjünk most át a francia abszolútizmus keletkezésének történetére. Ezt a történetet az egykorú Philippe de Comines, XI. Lajosnak, a francia abszolútizmus megalapítójának udvari embere írta meg, az első oknyomozó francia történész, akit a francia Machiavellinek is szoktak nevezni. Comines egyáltalában nem kapcsolja össze a francia abszolútizmus kialakítására vezető eseményeket a parasztság osztályharcával. Sőt munkájában a parasztság egyáltalában nem is szerepel. Comines leírja a felületi eseményeket, amelyek azt mutatták, hogy a királyi abszolútizmus a nagyfeudálisok legyőzésével, a feudális anarchia megszüntetésével és a szabadságaik megtartására vagy kiterjesztésére törekvő városok megerősítésével emelkedett fel.

Hogyan lehet akkor az abszolútizmust a nemesség diktatúrájának tekinteni a parasztsággal szemben, és hogyan lehet az abszolútizmus kialakulását a nemesség és a parasztság osztályharcából levezetni? A rejtély magyarázata az az egyszerű, de éppen a történészek által gyakran figyelmen kívül hagyott marxista igazság, hogy az emberek nem tudatosan csinálják történetüket. Az emberek tudata nem terjed ki a valódi, a lényeges történeti és társadalmi összefüggésekre, nem ragadja meg a történet lényegét, hanem az emberek az objektíven adott összefüggésekről osztályérdekeik hatása alatt öntudatlanul hamis, szubjektív képet alkotnak. Így keletkezik az emberek hamis történeti tudata. Az emberek, Marx egyik szavát alkalmazva, a történetet csinálják, de nem tudják. Marxistáknak kellett volna lenniök ahhoz, hogy tudják, mit csinálnak, hogy tudják, az amit csinálnak, nem más, mint az osztályok harca. Emlékeztetek itt Marx közismert tételére, amely szerint: ahogy az egyes embert nem aszerint ítélik meg, ahogyan önmagáról vélekedik, éppoly kevésbé lehet az adott társadalmi korszakot a saját tudatából megítélni, hanem ellenkezőleg, ezt a tudatot kell az egyéni élet ellentmondásából magyarázni.

Ez nem azt jelenti, hogy az emberek nem ismernék közvetlen vagy távolabbi osztályérdekeiket, és ne ezek hatása alatt cselekednének. A francia nemes a XV. században nagyon jól tudta, hogy folytonos harcban áll parasztaival, akik ellenszegülnek a szolgáltatások felemelésének, sőt azok leszállítását, talán megszüntetését követelik. Azt is tudta, hogy ha a parasztok harca fegyveres felkelésbe megy át, a feudális-rendi államhatalomtól várhat védelmet. Sőt azzal is többé-kevésbé tisztában lehetett, hogy a királyi hatalom, amely véget vet a feudális belháborúknak és az állam minden hatalmát a saját kezében koncentrálna, nagyobb erőt jelent a parasztokkal szemben, mint amilyen a rendi-képviselői állam ereje. Tudta azt is, hogy a nagyfeudálisok visszaéléseivel, a belháborúk zavaraival szemben szintén erős királyi hatalomnál találhat védelmet, s hogy a királyi hatalom ereje megnöveli az egész feudális osztály erejét a külső ellenséggel szemben. De másrészt közvetlen érdekeibe beleütközött, hogy a királyi hatalom javára lemondjon rendi politikai jogairól és részeltesse azt a paraszti munka termékeiből. Az osztályérdekek ezt az ellentmondó szövedékét az azokból fakadó ideológia koronázta meg, amely hűséget követelt a feudális állam fejével, a királlyal szemben és odaadást az egész francia feudális osztály — „a királyság” — közös érdekeivel szemben.

Amikor XI. Lajos harca megindult a nagyfeudálisok ellen, a kisebb nemesség ellentétes érdekek és ellentétes ideológiák ütközőjébe került. A harc, amelyben állást kellett foglalnia, nem a nemesség és a parasztság, hanem a király és a feudális nagyok közt folyt. A kisebb nemesség egyrésze, a nagyfeudálisokkal való ellentéteitől, a királyi hatalom erősödéséhez fűződő érdekeitől és a királyhűség ideológiájától hajtva, a harcban a királyhoz csatlakozott, vagy legalább passzivitásával segítette elő a király győzelmét. Az a megfontolás, hogy a királyi hatalom megerősödése a parasztság elleni harc érdekét is szolgálja, inkább csak öntudatlanul játszott szerepet. A nemesség — és a polgárság — egyrésznél aktív vagy passzív segítségével azután XI. Lajos győzött és megalapította a királyi abszolútizmust.

Az abszolútizmust abban az alakjában, amelyben létrejött, nyilván a királyhű nemesség nagyrésze se akarta és nem látta előre. Még kevésbé járt el a nemesség tudato-

san, amikor létre segítette az abszolutizmusban azt a hatalmat, amely az addiginál is nagyobb biztosítékot nyújtott neki a parasztsággal való állandó harcában. De az abszolutizmus megteremtésének objektív értelme, bár erről se a király, se a nemesség nem tudott, mégis a nemesség osztályuralmának megerősítése volt a parasztsággal szemben. A nemesség objektív léte a parasztság kizsákmányolásán nyugodott, s így az abszolutizmus a nemesség egzisztenciális érdekét elégítette ki, amikor a feudális kizsákmányolás rendjét fokozottan biztosította.

Hasonló volt a helyzet az abszolutizmus további fennállása alatt is. Amikor a francia abszolutizmus megszilárdult, már az egész feudális osztály támogatta. És pedig támogatta abból a közvetlen anyagi érdekéből kifolyólag, hogy a királyi abszolutizmus nagyságából, hatalmából és vagyoni erejéből elsősorban, minden más osztállyal szemben, ő maga húzott hasznot. Ennek az anyagi helyzetnek felelt meg a feudális osztály királyhű ideológiája is, akár az isten kegyelméből való királyság, akár a feudális hűség gondolatán alapult. Azzal a feudális osztály természetesen tisztában volt, hogy az abszolút állam védelmezi a parasztokkal szemben a feudális kizsákmányolás rendjét, ami ténylegesen legfőbb objektív funkciója volt. De a feudálisok az abszolutizmus lényegét nem ebben, hanem, hamis szubjektív tudattal, a király személyi nagyságában és hatalmában, a hatalom bel- és külföldi növelésében látták, amelynek ők maguk részesei voltak. Az abszolutizmusnak az a funkciója, amely a parasztság elnyomására irányult, s az ő szemükben mindössze a korlátlan királyi hatalom biztosítéka és feltétele volt.

Az abszolutizmus létrejöttének és fennállásának logikai szerkezetét próbáltam meg felvázolni. Ezt a logikai vázat ki kell még tölteni az egyes társadalmi osztályok és osztálycsoportok magatartására vonatkozó konkrét történeti anyaggal, amely természetesen országok szerint különbözik. De a konkrét történeti anyagnak feltétlenül ki kell terjednie az egyes osztályok és osztálycsoportok ideológiájára s az ideológia osztálygyökerének kimutatására is. Ha a történetnek e szubjektív oldalát elhanyagoljuk, nem érthetjük meg a marxizmus történetiszemléletét sem, amely ugyan az objektív összefüggések kimutatására veti a fősúlyt, de nem mellőzi a szubjektív történeti formákat sem, amelyek leplelően az objektív összefüggések megjelennek.